

**"Астана дарыны" дарынды балалар мен
талантты жастарды анықтау және қолдау орталығы
Мұстафа Шоқай атындағы
№ 51 мектеп-гимназиясы**

"Мұстафа Шоқай -

**бүкіл түркі жұртының ұлы перзенті"
халықаралық ғылыми-тәжірибелік
конференция материалдарының жинағы**

Астана, 2022

**"Астана дарыны" дарынды балалар мен талантты
жастарды анықтау және қолдау орталығы
Мұстафа Шоқай атындағы №51 мектеп-гимназиясы**

**«МҰСТАФА ШОҚАЙ – БҮКІЛ ТҮРКІ
ЖҰРТЫНЫҢ ҰЛЫ ПЕРЗЕНТІ»**

**халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция
материалдарының жинағы**

УДК 95.(574)
ББК 63.3 (5Қаз)
М85

халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдарының жинағы – «МҰСТАФА ШОҚАЙ – БҮКІЛ ТҮРКІ ЖҰРТЫНЫҢ ҰЛЫ ПЕРЗЕНТІ»

ISBN 98-601-80948-0-4

Бас редактор: Джумартова Д.М.

Редакция алқасы: Мейрамбаева С.С., Беркімбаев М.Ө., Алмабаева А.А.

Басылымға жауапты: Саналиев Ғ.Е., Бегеева С.Қ., Темерғалиева Б.Ш., Ренуарбек Г.Р.

Жауапты хатшы: Нарбек Б.П.

Мұстафа Шоқай атындағы
№51 мектеп-гимназиясының
ғылыми-әдістемелік кеңесі
шешімімен баспаға ұсынылды.
2022 жыл 13 желтоқсан, №2 хаттама

«МҰСТАФА ШОҚАЙ – БҮКІЛ ТҮРКІ ЖҰРТЫНЫҢ ҰЛЫ ПЕРЗЕНТІ»
халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдарының жинағы

Әлемдік деңгейдегі саяси тұлға және түркі халықтары азаттық қозғалысының көшбасшысы Мұстафа Шоқайдың тарихи тұлғасына қатысты өзекті мәселелерді талқылап, оның аса мағыналы өмірі, сан салалы саяси қызметі мен шығармашылық мол мұрасы негізінде өскелең ұрпақты ұлттық рух пен отансүйгіштікке, қоғамдық белсенділік пен адамгершілікке тәрбиелеу болып табылады.

Жинақ тамаша саясаткер, майталман шешен, қаламы жүйрік публицист Мұстафа Шоқайдың өмір жолы мен саяси қызметіне арналады. Бұл жинақта «Мұстафа Шоқай – бүкіл түркі жұртының ұлы перзенті» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары қамтылған.

Жинақ мұғалімдер, М.Шоқай туралы деректерді зерттеуші мамандар, жас ғалымдар, студенттер мен мектеп оқушылары үшін пайдалы әдістемелік құрал болып табылады. Жинақ материалдарында саяси қызметті жемісті жүргізу мен орыс отаршылдығына қарсы күрестің жаңа стратегиясы мен тактикасын айқындауы, Батыс елдерінің кеңестік кезеңдегі Түркістан мәселесін қандай дәрежеде білетіндігі мен түсінігін тану үшін эмиграциядағы қызметі, ежелден өзіндік мәдениеті, тұрмыс-тіршілігі мол Түркістанды берісі Еуропаға, арысы әлемге таныстыруы, Еуропада Кеңес үкіметінің Түркістандағы отаршыл саясаты туралы әділ, шындық көзқарасы, сол мақсатпен Стамбул, Париж, Берлин және Лондон т.б қалаларында болып, тиісті мінбелерде жасаған баяндамалары мен өзге де деректер қарастырылған.

кітапханасына тапсырады. М.Шоқайдың жеке мұрағаттық қоры құрылған, бірақ ол көп жылдар бойы зерттеушілерге белгісіз болып келген. Бұл мұрағат қоры жөнінде алғашқы мағлұмат М. Шоқайдың ең жақын серіктерінің бірі Әбдуқап Оқтайдың «Милли Түркістан» деген эмигранттық журналында «Мұстафа Шоқайдың мұрағаты мен кітаптары» деген мақаласында айқындалады. (Oktay A. Mustafa Çokay'ın Arşiv ve kitapları // Milli Türkistan. Eylül. 1953.S.22-24.) [1.]

Францияның «Жаңа Сарбонна-Париж III» университетіндегі университетаралық Шығыс тілдері кітапханасында сақталған М.Шоқайдың жеке мұрағатындағы хаттар, «Ұлығ Түркістан», «Бірлік туы» газеттерінің беттерінен бір хаттан, Ресей Федерациясының Мемлекеттік мұрағатынан 2 хат, Ресей Федерациясының Мемлекеттік әскери мұрағатынан 3 хат, Түркияның тарих құрылымы мұрағатынан 1 хат, жалпы саны 276 хат хронологиялық ретпен берілген. Хаттардың хронологиялық шегі 1917-1941 жылдар аралығын қамтиды. Хат мәтіндері орыс (99), ағылшын (7), француз (13), шағатай (151), қазақ тілінде (6) араб әріпінен кириллицаға аударылған. Бұл хаттарға аударма жасағандар: ағылшын тілінен Алма Жұртбай, француз тілінен Меруерт Әбенова, шағатай тілінен Әбілхан Әбіласанұлы және т.б. мұстафатанушылар. [1.33]. Хаттардың мазмұны сол уақытағы тарихи кезеңге байланысты ірі саяси-әлеуметтік оқиғалар, тұлғалар, ұйымдар жөніндегі мәліметтер берілген.

1936жылы Берлин қаласында Түркістан жастарының алдында сөйлеген сөзі: «Түркістан үшін өлу, Түркістан үшін жан беру - бәрімізге бір мақсат...», – деп шегелейді. Сонымен қатар еуропа және шығыс тілдерінде-орыс, ағылшын, француз, поляк, шағатай тілдеріндегі мақалалары халықаралық саясат пен ішкі жағдайдың өзекті мәселелері жөнінде мақалалары, көптеген еңбектері эмиграциялық басылымдарда жарық көрді және әр түрлі газет журналдарында жарияланып тұрды. Мұстафа Шоқайдың еңбектерінде қазақ тілінде 86 мақаласы, орыс тілінде 500-ден астам, ал ағылшын тілінде жарық көрген мақала саны 7 және өзге (грузин, неміс, өзбек, поляк, түрік-шағатай, француз) тілдерінде жарық көрген мақалалары 2015 жылы Алматыдағы Ұлттық кітапхана шығарған «Библиографиялық көрсеткіште» жинақталған. Мұстафа Шоқайдың тоғыз тілде жазылған 800-ден астам шығармасы мен өмірі, саяси қызметі мен шығармашылық мұрасына қатысты сегіз тілдегі 1405 еңбек енген болатын. Мұстафа Шоқайдың еңбектері бірнеше елдердің мұрағат қорларында сақтаулы. Түркия, Польша, Германия, Ресейде сақталған мұрағат материалдарымен бірге Сорбоннадағы мұрағаттық қор Мұстафатану ғылыми бағытының деректемелік негізін құрайды. [2]

Мұстафа мұраларын жариялаудағы үлкен серпін – Мұстафа Шоқай шығармаларының толық жинағы он екі том (Алматы: Дайк-Пресс, 2012). Халқымыздың көрнекті қоғам қайраткері тарихшы, Көшім Есмағамбетовтың құрастыруымен жарық көруі болды. Көшім Есмағамбетов 1960 жылы Мәскеу қаласындағы П.Лумумба атындағы Халықтар достығы университетінде оқып жүрген кезінде Мұстафа Шоқайдың есімін алғаш рет естіп, университет кітапханасында Францияның археологы, белгілі дипломаты Жозеф Кастаньенің «Қазақ-қырғыз таңбалары» деген мақаласынан Мұстафа Шоқайдың өмірбаянын оқып, танысады. Сөйтіп ұлы тұлғаның өмірі мен шығармашылығы туралы астыртын тарихи деректерді жинақтауды бастайды және зерттеу жұмыстарымен шұғылданады. «Қайраткерлігі мен тұлғалығына, мәмлегерлігі мен шешендігіне, дүниетанымы мен идеялық мақсат-мұраттарына адамгершілік биік қасиеттеріне тірі куә іспеттес аса құнды шығармашылық мұрасы» осыдан ғасырға жуық жазылса да, бүгінгі Тәуелсіздігімізге толық қызмет ете алады», – [3] деп атап көрсетеді ол.

Тарихшы Көшім Есмағамбетовтың көп томдық еңбегінің IV,V,VII-томдық жинағында (М.Шоқай Шығармаларының толық жинағы: 12 томдық. Алматы, 2012ж.) М.Шоқайдың ағылшын тіліндегі жарық көрген мақалалары аудармасыз түп нұсқа бойынша берілген.

Мұстафа Шоқайдың Таңдамалы шығармаларының үш томдық еңбегінің II-томында сол кездегі халықаралық жағдайларға жіті назар аударып, әсіресе, ірі державалардың отаршылдық бұғауына түскен бодан халықтардың ұлттық тәуелсіздік жолындағы күрестеріне ерекше көңіл бөліп, үнемі бақылап отырғандығына көз жеткізуге болады. Бұған М.Шоқайдың шетелде саяси эмиграцияда жүріп, өзі басшылық жасап шығарған «Яш Түркістан» (1929-1939 жж.) журналының беттерінде жарияланған мақалалары дәлел бола алады. Мысалы «Яш Түркістан»

беттерінде Мұстафа Шоқайдың жалпы қоғам дамуына, дүниежүзінде болып жатқан оқиғаларға және ұлт-азаттық қозғалысының формалары мен күрес тәсілдеріне, түркі халықтарының мәдениеті мен тарихына қатысты көзқарастары көрініс табады. [4]

Мұстафа Шоқайды халықаралық сарапшы және тарихшы деп айтсақ қателеспейміз. Себебі қайраткердің тек түркі халықтарының ұлт-азаттық қозғалысын ғана емес, батыс елдердің шығыс халықтары жөніндегі саясатын жетік білетіндігін, халықаралық жағдаймен жете таныс екендігін «Яш Түркістан» журналының 1936 жылғы сандарында басылған мақалаларынан көруге болады. Бұл мақалалары халықаралық саяси шолу бағытында жазылған.

М.Шоқайдың жеке жазбалары өзі өмір сүрген кезеңдегі шетелдік оқиғаларды шынайы да саяси тұрғыда жеткізе алғандығы мен өз көзқарастарын түрлі шетелдік бұқаралық ақпарат құралдарында жарық көрген материалдарға сілтеме жасау немесе мысалға келтіру, оны жариялау арқылы әлем жұртшылығын ақпараттандырып отырғандығымен құнды.

Түйіндей келгенде, Мұстафа Шоқай – қайраткер ғана емес, талантты қаламгер. Оны оқырмандары өте жақсы біледі. М.Шоқайдың қаншама өткір мақалалары, сөйлеген жалынды сөздері, қисынды сын-пікірлері қаламгер екендігін де анық аңғартады. Мұстафа Шоқайдың еңбектері халқымыздың өткен жолын тарихи шындық тұрғысынан қарастыруға және жас ұрпақты патриоттық рухта тәрбиелеу үшін аса құнды қазына болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мұстафа Шоқай 2 томдық эпистолярлық мұрасы. Т.-1. Алматы: «Саға» баспасы 2006ж.
2. Мұстафа Шоқай: библиографиялық көрсеткіш. Қазақстан Республикасының Ұлттық кітапханасы, 2015ж.
3. К.Есмағамбетов. М. Шоқай Шығармаларының толық жинағы: 12 томдық. Алматы: Дайк-Пресс, 2012ж.
4. Мұстафа Шоқай таңдамалы шығармалар Үш томдық. II-том. Алматы «Қайнар» 2007ж.

Нұрлыайым Данаева,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
Журналистика факультеті
Баспагерлік-редакторлық және
дизайнерлік өнер кафедрасының аға оқытушысы

«АНА ТІЛІ» НЕМЕСЕ ЭТНОКӨСЕМСӨЗ МӘСЕЛЕЛЕРІ

1990 жылдары Тәуелсіздігімізді жариялап, егемен ел ретінде әлемдік қауымдастыққа енген Қазақстанның басты идеологиясы сол Тәуелсіздікті ары қарай нығайта түсу болды. Ұлтаралық татулық, еларалық келісім, адамдардың ынтымағы мен жарасымдылығы Қазақстандық идеологияның негізгі қазығы екендігі жиі айтыла бастады. Бұл айтылғандар қолдау мен түсіністік табуы үшін бұқаралық ақпарат құралдары ерекше қызмет атқара бастады. Әсіресе баспасөздегі этностар туралы жарияланымдардың ықпалы орасан болды. Қазақстанда тұрып жатқан әртүрлі этностар да өз басылымдарын ашып, Ассамблея аясында тіркеліп, жұмыс жасай бастады.

Әр халықтың мүдделерін ескеретін, бастысы, бүкіл Қазақстан қоғамының одан әрі нығаюы үшін, оның құрамындағы барлық халықтың бірдей өркендеуі үшін ұтымды мүмкіндіктермен қамтамасыз ететін тиімді позициялардан көзқарас жасағанда, әр ұлттың идеалының сырын ашу мәселесі кезек күттірмейтінін міндеттеген Н.Ә. Назарбаевтың саяси ұлтаралық қатынасты нығайту жолындағы тапсырмасы ел ішінде оң шешімін тапқаннан кейін, мемлекеттік деңгейде

қолдау тапқан этно басылымдар Елбасының осы жарлығынан кейін елімізде біртіндеп бас көтере бастады. Атап айтқанда, «Коре ильбо» республикалық газеті, «Українські новини, «Уйғур авазы» газетінен басқа, «Ахыска», «Давар», «Deutsche Allgemeine Zeitung», «Интизар», «Наири», «Vətən» газеті, «Ассамблея Жаршысы - Вестник Ассамблеи» газеті, «Жамият ва маърифат» газеті, «Достық-Дружба» журналы, «Türkel» газеті, Еуразиялық «Altın köprü» секілді газет-журналдар жарық көріп, елімізде күні бүгінге дейін өз жұмысын жалғастыруда. Нәтижесінде, Қазақстан өңірінде жарық көре бастаған осындай басылымдардың болуы еліміздегі этносаралық көсемсөздің, ұлттық, этникалық мәселенаманың өзектілігі - оны ғылыми ұғынуға, зерттеуге деген талапты арттырды. Яғни, жас ғалымдардың алдында этнокөсемсөз деп қарастыру міндеті тұр.

Этнос - халық, көсемсөз- дәуір үні. Яғни жасампаз халық пен оның жазба көсемсөзі тұрғанда, әр халықтың өз дәуірінде қосатын үні, шығармашылығы бар. Демек, көпұлтты мемлекеттегі этнобасылым жарияланымдарының тақырыптық, мазмұндық негіздеріне ғылыми тұрғыда баға беру бүгінгі күннің талабы.

Ал, қазақ тілінің тұңғыш рет мемлекеттік мәртебеге ие болуына, оның заңмен бекуіне қол жеткізген халықтың шын мәніндегі мінбері бола алған Қазақстандық басылымдар сол үлкен саясат жолындағы жаңа күрестерге түсті. Ұлттық тіл, дін, салт-сана, әдет-ғұрып, дәстүр жайындағы затындар кеңінен таратылып, ғылыми зерттеулер біріздендіріле бастады. Осындай мақсаттарды көздеген «Ана тілі» газеті 1990 жылдың наурыз айынан бастап шығып, Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы Республикалық «Қазақ тілі» қоғамының үні болды.

Қай саясаттың тұсында да қазақ жеріне әртүрлі себептермен қоныс аударып келгендердің мол болғандығы мәлім. Жалпы, «Ана тілі» газеті көтерген көсемсөздің көпке жуығы этностық мақалар мен тағдырдың тәлкегіне ұшырап, атамекендерінен еріксіз, зорлықпен көшіріліп келгендер жайында болды. Кез келген ұлт өкілі қазақ халқының кең кеңпейілділігінің, бауырмалдылығының арқасында өздерінің этностық қалыптарын, ұлттық әдет-ғұрыптарын біршама жақсы сақтады. Жер жерлерде қоғамдық ұйымдар ашылып, шешен, кәріс, татар, түрік ұлттарының өкілдері тәуелсіздің алғашқы жылдарындағы қазақ бауырларының ұлттық жаңару қадамдарына түсіністікпен қарап, бірлесе үн қосты [1]. Ана тілінде жарияланған автор мақаласының маңызына үңілсек, әр ұлттық салт-жоралғыларына арналған «Достық кештері» ұйымдастырылған. Сонымен қатар, қоғамдық ұйымдардың нығая түсуі үшін қарапайым еңбек адамдарының ортасында жиі болып, олармен ақылдасып, еңбек майданында тағдырлары тоғысқан туысқан халықтардың көмегіне сүйенудің маңызына тоқталады. Қазақ тілін меңгерген өзге ұлт өкілдерін материалдық және моральдық ынталандыру мақсатында әртүрлі шаралардың жүзеге асырылғаны туралы нақты көрсетеді.

Расында, тәуелсіздікке қол жеткізген жылдардан бастап барлық өңірлерде қазақ тілінің, қоғамдық, ұлттық мәселері қолға алына бастады. 70 жыл бойы санасы орыстана бастаған жастардың бойына ұлттық құндылықтарды қайта сіңіру мақсатында көптеген аймақтарда ұлттық нақыштағы үйірмелер мен білім ошақтары ашылып, жұмыстана бастады. Тіпті кейбір мектептерде балалар күн сайын қос етек көйлек пен бешпет-шалбар, тақия киіп жүрмесе де, санасында ұлттық сезім қалыптасып, әдет-ғұрпымызды жастайынан тереңдете бойларына сіңіру қолға алына бастады. Сонымен қатар, мектептегі сабақтар халықтық дәстүрлерімізге сай жүргізіле бастады [2].

Тақиянды тастама!-деп ұран тастаған Ақтөбе облысының шалқар ауданындағы Айшуақ орта мектебінің мұғалімі Зәуреш Басығараеваның мақаласы тәуелсіздіктің алғашқы жылдарының бірінде осы «Ана тілі» газетіне шықты. Автор бұл жерде қаржы мәселесіндегі қиындықтарға қарамастан, өнер сабағында оқушылар мен ұстаздардың өз қаражатына алынған матамен мектепке арналған бірыңғай (униформа) ұлттық киімдерді өздері тігіп шыққандарын айтады.

Халқын сүйген - салтын да сүйеді демекші, Қойшығара Салғараұлының «Жылқы сою» мақаласы да қазақ халқының өз тірлігінде жылқы малына деген ілтипатының ерекше болға-

нын ескере келе, кәделі малдың ұлы дүрмек пен алқалы жиындарда ғана сойылатынын айтып, ұмыт боп боп бара жатқан дәстүріміздің жаңа қырларына тоқталады.

Одан бөлек, қазақ халқының бар болмысы, сөз төркіні «Ана тілінің» «Жиған терген» айдары арқылы ашыла түседі. 1923 жылы Ахмет Баржақсыбаласы жинап бастырған «Мың бір мақал» кітабынан үзінділер беріп, оқырманды ұмыт болған мақалдардың мәйегімен қауыштырады. «Этнолингвистикалық этюдтер» айдары арқылы - жүзік, құдағи жүзік, сақа ату немесе атымақал ойындарының шартымен, ұлттық болмыс ұғымдары «қырғауыл байлау» ғұрпы жайлы да тереңнен сөз етеді.

Ертеректе, негізгі кәсібі мал шаруашылығы болған халқымыз жаз шығып, көктеуден жайлауға бет алғанда көшке ерекше мән беріп, алдын ала дайындалып, ойын-сауықпен, салт-салтанатпен көшуге күш салады. Көш кезінде байлар, болыстар, ауқатты ауылдар өздерінің беделін, абыройын айғақтау мақсатымен «қырғауыл байлау» ғұрпын сақтаған. Рәсім бойынша қыстан қонды шыққан ақ түйені жұмыр жіңішке ағаштан оюлап, эшекейлеп жасаған төрт аяқты «қарғауылмен» ерттейді. Оның ішіне даусы құлақ жарардай қоңырау байлайды. Сонымен төрт бұрышына қырғауыл, қарқараның қауырсындарын қадайды. Бұл жиһаздың «қырғауыл» деп аталуы осы құс атына байланысты болса керек. Түйенің бұйда жібіне шейін бояулы жібектен өргізіп, үстіне түрлі түсті масаты кілем жабады. Барлық жүк артылып, көш жүруге дайын болғанда ақсақалдар батасын беріп, көш қозғалады. Қырғауыл байлаған түйені ауылдың ең құрметті үлкен ақсақалы жетелейді. Кейде жаңа түскен жас келінге жетелетіп, «қонған орның құтты болып, артыңнан осы көштей ұрпақ тарасын» деген ақтілек айтылған. Түйеге байланған қоңыраудың даусы алысқа естіліп, жолшыбай ауылдарға көштің келе жатқанын білдіреді. Сән салтанатты көштің келе жатқанын алыстан байқаған басқа ауылдың адамдары алдынан шығып, аман саулық сұрасып, құрметтеп қонақ та етеді. Мұндай көшті «қарқаралы көш» деп те атайды. Жалпы мұндай салт-дәстүр, әдет ғұрыптарымызды терең зерттеген Мәскеудің, Ленинградтың ғалымдары қазақ жерінде 1927 жылдары болып, суреттерге түсіріп әкеткен [3].

Сондай-ақ, Ана тілі газеті 1991 жылғы 18 нөмірінде республикалық «Қазақ тілі» қоғамының көшпелі кеңейтілген пленумынан, сол жылдары орталық комитеттің бірінші хатшысы болып тұрған И. Тасмағанбетовтің сөйлеген сөзінен үзінді береді. Егемендік деп ұмтылып, елдік қасиет, дәстүр-салтымызды дәріптеп жатқан сол уақыттарда «Қазақ тілінің» мәселесі жиі айтылып, жазыла бастады. Ол заңды да. Жерсіз ел де жоқ, тіл де болмайды. Этносты этностан ажыратудың негізгі мәселесі де сол тіл. Елбасына ашық хат жазған ел ағаларының республика бойынша жүріп жатқан миграциялық өзгерістерге назар аударғандары түсінікті де. Ол мақалада И. Тасмағанбетов: Бізді «шалақазақ етіп аға ұрпақ тәрбиеледі» деген өкпесін айтса, И.Исләмиев, К. Есмағамбетов, С. Ғабдуллин сынды ағаларымыз «сескеншектікпен алысқа бармаймыз» деген сыңайда әр облыстарда орыстанып кеткен қазақтардың тілі жайында мәселе көтереді [4]. Әр халық өз ұрпағына тілін, ділін, жерін қалдырады. Ал осы рухани байлықтан айрылған кезде, ол этнос ретінде түгесіліп, тарихынан, тілінен, тегінен жұрдай мәңгірттерге айналады, дейді. Ана тілі газетіндегі этнокөсемсөздің алғашқы проблемалары тіл төңірегінде өрбиді. Ана тілін білмейтін қазақтарды өз үйіріне қосу мәселесі орысша шығатын басылымдардың да назарынан тыс қалмағанын жөн санаған олар оқу бағдарламасы бойынша қазақ тілі мен орыс тілі сағаттарының ұлт мектептері үшін теңестірілу керектігін айтып, мәселе көтерсе, «қазақ тілі» қоғамының заңгерлер алқасының сол кездегі төрағасы Р. Балмақаев Дүние жүзіндегі бүкіл қазақ ұлтының басын біріктіріп, тіл мен мәдениет төңірегіндегі мүдделерге жауап беруге септесу үшін «қазақ тілі» қоғамы халықаралық ұйым мәртебесін тезірек алғанын мақұлдайды. Сонда ғана тіліміздің шын егеменді мемлекет тілі екендігі көрінеді,-деген [5].

Бүгінде ана тіліміз мемлекеттік тіл дәрежесіне ие болғанымен, бұл мәселелер күні бүгінге дейін өзектілігін жоғалтпағаны рас. Расында, тіл мәселесін бірден шешу қиынның қиыны болды. Оны Ана тілінің «№20 санындағы «Қаржы бар қажыры жоқ» және «Сылбырдың аты шылбырына сүрінер» мақаласының авторлары Амантай Жарылқасынұлы мен Исағали Әлімжанұлының мәтінінен байқауға болады. Олар Сауда министрліктеріндегі тіл мәселесінің

кордаланып жатқандығын тілге тиек ете келе, «Сауда тілі сауға сұрайды» деген жазбалары арқылы ана тілімізге барынша араша түседі. Ел болып егемендік алғаннан кейінгі өзімізді танытудағы «Қазақ тілі» мәселесінің лап ете түсуі орынды да еді. «Аманат аяқсыз қалмасын» (авторлары - С.Әмірина, Б. Бейсембина) «Егемендік қайда?» (авторы - Сауран Әушәріпұлы) - деп шырылдаған мақала авторлары да тіл төңірегіндегі мәселелерге немқұрайлы қарамағаны анық. Нәтижесінде, 1991 жылдың 3 сәуірінде Республикалық «қазақ тілі» қоғамының Ақмола қаласында (қазіргі Астана) өткен көшпелі кеңесінің қаулысы қабылданып, бір тармағы ұлттық өнер, салт дәстүр, әдет-ғұрыптарды насихаттап, оларды шынайы халықтық деңгейге көтеру әр дәрежедегі мәдениет мекемелерінің төл ісі деп танылып, ондағы ұлттық кадрлардың үлес салмағын арттыру, мамандардың сапасына көңіл аудару басты назарда болуы қабылданды. Содан бастап, қазақ тілінің мүддесі мен мұраты ашық жазыла бастады. Ұлт намысы үшін, туған тіліміздің болашағы үшін алаңдаған ұйымдардың әр облыстан жолданған ашық хаттары «Күнгейдегі көлеңкелер» тақырыбында көтерілді. Арнаулы тілші Амантай Жарылқасынұлының бұл жазбасында алабажақ атаулар мен жаңармаған жазулардың мәселелесі күн тәртібінен түспей, туған тіліміздің үмітіне сәуле себелеп, талабына қанат бітіретін маңызды құжаттардың басшылардың суырмаларында сүрленіп жатпауы үшін тәуір бастамаларға мұрындық болды. Алты алаштың ардағы болған Міржақып пен Ахмет күндеріне орай Ана тілінің №23 (1991 ж.) санының алғашқы бетіне Ахмет Байтұрсыновтың айтып та жазып кеткен «Ұлт намысы» М. Дулатовтың «Қайда едің?» өлеңі қайта бастырылып, ұлтсызданып кеткен қазақ қоғамын қайта оятуға «Ана тілі» газетінің тілшілері барын салды. Ғарифолла Қабдолқайырұлының «Жаспен жусаң тарихың жазылар ма?» мақаласында да кезінде «Айқап» журналы мен «Қазақ» газеті көтерген мәселелерді талдай келе, Ахаң мен Жақаң тойы үстінде «Қазақ зиялыларының қоры ашылса» деген ниетін білдіреді. «Ахметтің қоры», «Міржақыптың қоры», «Шәкірімнің қоры» т.б. болып бөлініп шығып, күндердің күнінде оның жұмысына ақылы мамандар тартылып, жанашырлар табылып, тек олардың өз мұрасы емес, олар туралы зерттеулер де, таныстыру насихат материалдарын да көптеп шығаруға болады деп идея тастайды. Мұндай істерге ұяты мол аруақтан аттамайтын жігіттердің жүргені құба құп екенін де ескертеді. Ал, ғалым Р.Сыздықованың «Ахметтану қалай басталды?» дейтін мақаласында ғалым алғашқы ғылыми ізденістерінің қалай басталғанына тоқталады. Онда: «А.Байтұрсынов туралы ізденіп, басыма бәле тілегендей» оның еңбегін жоғары бағалап, 10-15 жыл бұрын пікір айтуыма не себеп болды?- деп өз өзіне сұрау тастай отырып, жауап береді. «Шындық іздеу себепкер болды,- дейді ол. Тегі, ғылым шындықпен, әділетпен іргелес қонбаса, шынайы бола алмайтынын түйсінеміз-ау деймін. Екінші түрткі - заманымыздың парасатты ойшыл ақыны Хамит Ерғалиев ағамыздың бір сөзі болды. Ол кісі бірде, әңгімелесіп отырып: сені жақсы тілші, ғалым дейді жұрт, кітаптарың шығып жатыр, атақ дәрежелерге ие болып жатырсың, бәрі дұрыс, бірақ Ахмет Байтұрсыновты ақтап, оның қазақ тіліне сіңірген еңбегін көрсетпесең, мен өздеріңді ғалым азамат деп есептемеймін» дегені бар. Бұл - бір жағынан туған халқының рухани дүниесінің тарихы мен болашағын ойлайтын, көп нәрсені терең түсінетін, өзі де сол рухани мәдени қазынамызға мол дүние беріп отырған ақынның жеке басы, өз ойы, өз бағасы, өз талабы деп ұқсам, екінші жағынан бұл талапты Хамит ағаның аузымен дәл осы ойды бөлісетін, шындықты аңсаған жұртшылық қойып отырғанын сезіндім» дейді [6].

Өзінен кейін де көсемсөзші Ахмет Байтұрсыновтың жоқтаушылары ғылым жолында шоғырланып, ертеректегі 10-20 жылдардағы баспасөз бетіндегі материалдармен танысуда, А.Байтұрсыновтың өз еңбектерін тауып, олардың фотоксерокөшірмелерін алуда Ғ.Әнес, А.Мектеп, сияқты ғалымдар көп еңбек сіңірді. Ақтаңдақтарды анықтауда жастардың белсене қатысуы қатты қуантады,- дейді Р.Сыздықова өз жазбасында. Себебі Бейбіт Қойшыбаев, Сәрсенбі Дәуітовтерден бастап, Ғарифолла Әнес, Аманқос Мектепов секілді жас ғалымдар қорғағалы жүрген кандидаттық диссертацияларын кідірте тұрып, жазып жүрген басқа да жазуларын қоя салып, ешкім міндеттеместен өз қалауларымен «Ақтаңдақтарды» тануға кірісіп кеткен. Дәл осындай ізденістерінің арқасында қазақ ғылымына тағы да басқа жарқын есімдер оралды. Солардың бірі де бірегейі – Мұстафа Шоқай еді.

Мұстафа Шоқай - Түркістан түріктерінің бірлігіне үнемі көңіл бөлген, Түркістанды біртұтас ел деп санаған және ешқашан руға бөлінбеген, өзге елде жүріп өзі шығарған журналдың атын «Жас Түркістан» деп атап (Yaş Türkistan), осы журналда ұстанған тіл саясатымен «Жас Түркістан» журналын жеңілдетілген шағатай түрік тілінде басып шығарған. Мұстафа Шоқайдың түрікшілдік туралы толық түсінікке ие болуы бүкіл түркі әлемі, әсіресе Түркістан түркілігі үшін өте маңызды еді. Кеңес Одағы кезінде түркілерді «тұтас түріктік» санадан ажырату үшін барлығы жасалды. Керісінше, «Біртұтас түркі елі» түсінігін нығайтуға барын салған Мұстафа Шоқай тұлғасын танытуға тырысқан түрік ғалымы Ферхат Тамердің 1998 жылғы «Mustafa şokayoğlu'nda bütün türklük fikri» зерттеуінде ол жайында былай делінген: «Мұстафа Шоқай - қазақ түріктерінің Орта жүз құрамына кіретін қыпшақ руынан. Әкесі сол өңірдегі қазақтар арасында белгілі тұлға. Бастауыш білімін өз үйінде аяқтаған соң, Ақмешіттегі орыс гимназиясына оқуға түседі. Заң факультетінің студенті кезінде Петербургте оқитын түрлі түрік тайпаларының студенттері құрған ұйымдарда қызмет атқарды. Студенттіктің соңғы жылында Санкт-Петербургтегі Ресей Мемлекеттік Думасының мұсылмандар фракциясының хатшысы болып тағайындалды. Осылайша ол белсенді саяси өмірге қадам басты» [8]. Ғалым өз зерттеуінде Мұстафа Шоқайдың 1910-1914 жылдар аралығында Петербург университетінде заң факультетінің студенті бола жүріп, Балқан соғысы кезінде Петербургте оқитын түрік (әзірбайжан, түркістан және татар) студенттерінің Түркияға көмектесу үшін «құпия комитет» құрғанын және оның басында Мұстафа Шоқай тұрғанын ашық жазған және «Ақмешіттен (Қызылордадан) келген Өтегеннің ұлы Садық деген жерлесіне шағын сөмкеге салып әкелген алтындарын Петербурдағы Османлы елшісі Тұрхан пашаға өзі жеткізуге көмектескені туралы» ақпаратпен бөліседі. Бұл Мұстафа Шоқайдың студент кезіндегі Түркиядағы түріктілік мәселелеріне сол кезде-ақ қызығушылық танытқанын әрі білімді болғанын көрсетеді.

Мұстафа Шоқай 1920 жылы Тбилисиге келіп, Түркістанның тәуелсіздік алу жолындағы жұмысын жалғастырады. Алайда, бұл арада Мұстафа Кемал пашаның басшылығымен Түркия түріктерінің Анадолыдағы ұлт-азаттық қозғалысы жалғасып, қиын күндерді бастан кешіреді. Соған қарамастан, Анадолыдағы оқиғаларды жіті қадағалап, ұлт-азаттық қозғалысты қолдау үшін баспа қызметі қажет деп шешіп, сол жерде шығатын газеттерде бүркеншік атпен «Анадолы хаттары» атты мақалалар сериясын жариялай бастайды. Бұл мақалалар Анадолыдағы ұлттық қозғалыс туралы соншалықты ұқыпты және маңызды мәліметтерді бергені сонша, олар көп ұзамай ол жақтағы жұртшылық пен одақтас державалардың назарын аударып, сенім артқан хабар көздерінің біріне айналған. Осылайша, Мұстафа Шоқай өзінің көздеген мақсатына жетіп, Тбилисидегі баспасөз арқылы Анадолыдағы ұлт-азаттық қозғалысына қолдау көрсеткен. Мұстафа Шоқай 1931 жылы басталып, қажы Нияз басқарған Шығыс Түркістан үкіметінің құрылуымен аяқталған Шығыс Түркістан түріктерінің көтерілісіне де қызығушылық танытқан. Негізі, ол өзі шығаратын «Яш Түркістан» журналында бұл мәселеге кеңінен және үздіксіз тоқталып, ағылшын, француз, неміс және поляк журналдарында осы тақырыпта әртүрлі мақалалар жариялады. Еуропаның Париж, Лондон, Берлин, Варшава сияқты саяси қаларының басылымдарында жариялап қана қоймай, мәдени орталықтарында баяндама да жасаған.

Жалғыз қазақтың емес, бүкіл түркі тілдес халықтардың азаттығын аңсаған Мұстафа Шоқайдай бабалардың есімдерін бүгінгі ұрпақ шоқтығы биік өз ғалымдарымыздың еңбектерінен толық та тұщымды ақпараттарды танып білуде. Атап айтар болсақ, саяси ғылымдарының докторы, француз филологиясының профессоры, Мұстафа Шоқайды қазақтарда тұңғыш зерттеген, француз және орыс тілінде бірнеше кітап жазған, «Прометей» қозғалысы жайында толық зерттеу жүргізген қазақ ғалымы, шоқайтанушы Бақыт Садыкованың, Түркиядағы Миман Синар университетінің бас оқытушысы, профессор, түрколог, тарихшы, мұстафашоқайтанушы ғалым, доктор, әлемде Мұстафа Шоқай еңбектерін зерттеп, тұңғыш докторлық диссертация қорғап, 2004 жылы «Арыс» баспасынан «Мұстафа Шоқай» кітабын шығарған және де түрік, француз тілдерінде басқа еңбектер басып, бірнеше кітап жазған, Еуропа мен Азияда насихаттап, дәріптеп жүрген Әбдуқап Қараның, саналы ғұмырын Мұстафа Шоқай мен алаш ардақтыларын ақтауға арнаған саяси ғылымдарының докторы, профессор, шоқайтанушы Әбдіжәлел Қошқарұлы Бәкірдің, сондай-ақ, көрнекті ақын, жазушы,

этнограф, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, Қазақстан Жазушылар одағының хатшысы, «Мұстафа Шоқай жолымен» атты экспедициясын ұйымдастырып, жетекшілік еткен, тұңғыш рет Мұстафа Шоқай туралы “Менің Мұстафам” атты пьесасын жазып оны М. Әуезов атындағы театрда сахналауға мүмкін жасаған, кезінде Мұстафаны сатқын деп жала жапқысы келген “Флеш” газетінің журналистерімен жалғыз өзі соттасып, баспасөз - ақпараттық майданнан ұлы Мұстафаның есімін ақтап алып шыққан - Қасымхан Бегмановтың еңбектерін келешек ұрпақ зерделей оқып, тереңінен тани түссе, ұлттық мәдени рухани дүниеміздің болашағына деген сенімімізді бекітеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Темірхан Тебегенов. Тағдырлас халықтар, табанды қолдаушылар. Ана тілі №19(60) 09.05.1991 ж. 2 б.
2. Басығараева Э.Тақиянды тастама.Ана тілі №19(60) 09.05.1991 ж. 2 б.
3. Салғараұлы Қ. Жылқы сою. Ана тілі №19 (60) 09.05.1991 ж. 6 б.
4. Құлмұханбетов Н. Ана тілі №26(67) 27.05.1991 ж. 8 бет
5. Көш қайтсе түзеледі? Ана тілі № 16 18.04.1991 ж.1-4 б.б.
6. Ахметтану қалай басталды? Ана тілі № 23 06.06.1991 ж.7 б.
7. Акбашев Б.Х. Ақиқаттың қиын жолдары. 227 б
8. Тамер Ф. Mustafa çokayoğlu’nda bütün türklük fikri.Türkiye sosyal Arastirmalar dergisi, 1998

Сагындыкова Алма Жумкеновна
Мұстафа Шоқай атындағы
№51 мектеп-гимназиясының
казак тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі

МҰСТАФА ШОҚАЙ ЭМИГРАЦИЯДА

Атамекенді сүйю – оның тұтас мүддесіне қызмет ету, осы жолда әрқашан қызмет етуге, керек болса жанпида қылуға дайын тұру болып табылады.

М.Шоқай

Мұстафа Шоқайдың әлемдік деңгейдегі саяси тұлға болып қалыптасуында оның эмиграциядағы кезеңі шешуші орын алады. Күллі түркі халқының басын біріктіру үшін ұлт күрескері большевиктермен қарсыласудың тәсілі - эмиграция жолын таңдады. Эмиграция – саяси, не экономикалық тағы басқа себептермен өз Отанынан басқа мемлекетке ерікті түрде немесе шарасыздан қоныс аудару ісі [1.772 б].

Қоқан автономиясын қанды қырғынға ұшырағаннан кейін елде тұру қауіпті екенін сезінген М. Шоқай Каспий теңізі арқылы 1919 жылғы ақпанда Бакуге барады. Баку қаласында жұмыс істеу қиын болғандықтан, Грузияға кетуге мәжбүр болды. 1919 жылдың наурыз айында Грузин үкіметінің өкілі Н.Я. Карцевадзенің берген куәлігімен ешқандай кедергісіз Тбилиске жетеді.

М. Шоқай большевиктерге қарсы саясат ұстанған барлық ұлт өкілдерімен саяси байланыстар орнатуға тырысқан. Грузиндер мен украиндықтардың қолдауы мен демеушіліне ие болу нәтижесінде Тбилиси қаласында «На рубеже» журналы және түрік қоғамының қолдауымен «Шафак» атты журналы шығара бастаған.

Бұл журналдарда жарияланған мақалалары арқылы М. Шоқай большевиктерден төнетін қауіп пен оларға қарсы күрес барысындағы бірлік мәселесін барынша насихаттауға тырысады. Алайда Тбилисиге большевиктердің кіруі бұл елдегі қоғамдық-саяси қызметіне кедергі жасайды. Сол себепті жары Мария Яковлевнамен бірге Әзірбайжан жері арқылы 1921 жылы ақпанның 25-і Стамбулға келді.

Мұстафа Шоқайдың қоғамдық саяси қызметінің жаңа белеске көтерілуінде Түркия елінің, Мұстафа Кемал Ататүрік бастаған түркішіл қайраткерлермен болған кездесулер мен пікір алмасулар үлкен септігін тигізген [4,126 б].

1921 жылғы мамырда Францияға Париж қаласына жетеді.

1923 жылғы мамырда Париждегі «Orient et Occident» журналында Кеңес өкіметінің шығыс саясатына және Түркістан ұлттық қозғалысына арналған мақалалары жарық көреді.

Шетелдік эмиграция жылдарында көптеген қиыншылықтарды жеңе отырып, ол кең ауқымды, терең мазмұнды саяси күрес жүргізді. А.Керенскийдің «Дни» және П.Миллюковтың «Последние новости» газеттерінде қызмет атқарды. 1927 жылдан Зәки Уәлиди Тоғанның редакторлығымен Парижде шығып тұрған «Иени Түркістан» журналына атсалысып, «Туркестан милли бирлиги» («Түркістан ұлттық бірлігі») ұйымына жетекшілік етті. Эмиграцияда жүрген түркі-мұсылман халықтарының Ә.Топчибашев және Г.Исхаки секілді өкілдерімен жиі араласып, пікірлес болды. Оларды Ресейдегі түркі-мұсылман халықтарын азаттыққа жеткізуде күш біріктіре әрекет етуге үндеді. 1929 жылы «Яш Туркестанда» Түркістан халқының мәдениеті, кеңестік биліктің бұл өлкедегі саясаты және 2-дүниежүзілік соғыс қарсаңындағы халықаралық қатынастар, т.б.тақырыптарда зерттеу мақалаларын жазды.

Көп ұзамай 1940 жылғы 13-ші мамыр күні немістер Парижге келеді. Нацистік қауіп-қатерді байқаған Париждегі эмигранттар бас сауғалап, АҚШ-қа қаша бастады. Ол Парижде қалады, өйткені қиын-қыстау кезеңінде өзін құшақ жая қарсы алған Францияны екінші Отаны санаған еді. Мұстафа Шоқай тұтқындалып, Кампиен түрмесіне жабылады, одан босатқаннан соң екі күн Германияға, Берлинге кетуге дайындалады.

Мұстафа Шоқайдың эмиграциядағы құжаттарын зерделей келе, оны бірнеше топқа бөлуге болады.

Бірінші, М.Шоқайдың «Иени Түркістан», «Яш Түркістан» журналдарында жарияланған мақалаларының орыс тіліндегі нұсқалары (аударма болуы да мүмкін); «Горец», «Вольный горец» және Парижде шығып тұрған орыс эмигранттарының «Дни», «Последние новости» газеттерінде жарияланған дүниелері. «Түркістан Ұлттық бірлігі» ұйымының органы «Иени Түркістан» журналы 1927 жылдың маусымынан бастап шығарылды. Бұл журнал Түркістанның ұлттық тәуелсіздігі идеясы мен түрікшілдік ой-пікірлерін таратуда маңызды рөл атқарды. 1929-1939 жылдар аралығында Германияның астанасы Берлин қаласында жарық көрген «Яш Түркістан» журналы Орта Азияны мекендеген күллі түркі тектес халықтардың саяси-рухани өміріндегі ерекше құбылыс болды. Қайраткердің мұрағаттағы мақалаларында Ресей өкіметінің отарлау саясаты, қоныстандыру барысы, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі, 1917 жылғы ақпан және қазан төңкерісі, Алаш қозғалысы, Түркістан мұхтарияты, басмашылар қозғалысы, Кеңес үкіметінің саясаты, ұлт мәселесі, ашаршылық және т.б. көкейкесті мәселелер қозғалған.

Екіншісі, қайраткердің француз, поляк, түрік, т.б. тілдерде шетел басылымдарында жарияланған мақалалары мен еңбектері (газет қиындылары, кейбірінің қолжазбалары да бар), жасаған баяндамалары М. Шоқайдың тек түркі халықтарының ұлт-азаттық қозғалысын ғана емес, батыс елдердің шығыс халықтары жөніндегі саясатын жетік білетіндігін, халықаралық жағдаймен таныс екендігін көрсетеді.

Үшіншісі, Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Түркіменстан, Тәжікстанның газет-журналдары мен «Известия», «Правда» газеттерінен жинаған ақпарат-конспект (1930-1939) дәптерлері және Кеңес Одағы мен жоғарыда аталған республикалардың орталық ресми басылымда-

күшімен шетелде «Яш Түркістан» журналын шығарды. Түрлі басылымдарда саяси мақалалары басылды. Германия, Англия, Франция секілді ірі елдердің саяси мінберінен сөз сөйлеп, түркі халқының кеңестік кертартпа саясаттан кесапат көріп отырғанын ашына айтты. Мұстафаның қайраткерлік абырой-атағы мұхит асып, тіпті АҚШ-қа жетті. Америкалықтар да оны бірнеше рет шақырып, саяси алаң ұсынған. Алайда оның ақшасы болмай, Америкаға жолы түспеді. Екінші дүниежүзілік соғыс басталғаннан кейін, соғыс қаупі Францияға да төнді. Нацистік қауіп-қатерді байқаған Париждегі эмигранттар бас сауғалап, АҚШ-қа қаша бастады. Олар Мұстафа Шоқайға да бірге кетуді ұсынды. Алайда ұлы күрескер ешуақытта Франциядан кетуді ойламаған. Себебі қиын-қыстау кезеңде өзін құшақ жая қарсы алған Францияны екінші Отаны санаған еді. Француз халқы қандай қиындық көрсе, мен де соны көруге дайынмын». Сөйтіп, Шоқай Францияда қалды. Өйткені оның жүрегінен Франция ерекше орын алған еді. Франция ол үшін шынында да бостандықтар, теңдіктер және бауырластықтар елі еді.

Көп ұзамай Парижді де соғыс оты шарпыды. Бір жыл өткеннен кейін, нацистер Кеңес одағына соғыс жариялаған күні Шоқайды үйінен тұтқындап алып кетті. Лагерьге қамады. Шоқай лагерьде Түркістан туралы бір баяндама жасады. Немістер Шоқайдың түркістандықтарға қарата жасаған баяндамасын радио арқылы таратты. Мұстафа Шоқай концлагерьдегі тұтқындардың адам төзгісіз ауыр хәлін көріп келгеннен кейін, «Гитлер мен Сталиннің кемшілігі көп, олар шын мәнінде залымдар. Мен олардың қайсысы күштірек екен деп ойламаймын. Шындығында, олардың саясат пен зұлымдыққа дәрежелері бірдей» деп жазды. Мұстафа Шоқайдың Франциядағы эмиграцияда өткізген жиырма жылы жарқын болғаны соншалық, оның БАҚ-тағы бейнесіне күйе жаққысы келгендер ол қатысқан талай іс-шара мен оқиғаның өнін айналдырып көрсетіп жатты. Олар, әсіресе, Мұстафа Шоқайдың 30-жылдардың аяғы мен 40-жылдардың басындағы әрекеттерін бұрмалап, толығымен түрлендіруге тырысты. Жалған зерттеушілер оған тіпті Вермахт күштерінің құрамында Түркістан легионын құру мен оны іс жүзінде жүзеге асыру идеясын туған.

Мұстафа Шоқайдың шетелдік эмиграциядағы саяси қызметі бүкіл Түркістан жұрты үшін жазба және ауызекі жүргізген үгіт-насихат жұмыстарынан көрінеді. Оның аса шебер ұйымдастырушылығы, ұлттық құндылықтар саласында жасаған тұжырымдары осы күнгі саясатпен ұштасып, сабақтасып жатқандығы дәлел болады.

Гуманист-ойшыл, демократ, энциклопедиялық білім иесі Мұстафа Шоқай Орта Азия мен Қазақстан халықтары тарихы мен мәдениетінің жоқтаушысы бола отырып, сол елдің тәуелсіздігін аңсаған, шындық үшін күрескен саясаткер, ұлт мұратының жолында өз басын тәрктен адам. Бұны ұлтшылдықтың қазақы үлгісі деп атауға болады.

Мұстафа Шоқайдың сан салалы саяси қызметінде оның эмиграциядағы кездері ерекше орын алады. Ол Түркістан халықтары арасында тұңғыш рет Еуропада Түркістандық саяси эмиграциялық қызметтің негізін қалаушы болды. Мұстафа Шоқайұлы шетелдік эмиграцияның ең бір көрнекті өкілі бола тұрып, өз ұлтының азаттығы үшін күресін қарымды қаламмен толықтырды. Қалам саяси қайраткерге көмектесіп, оның қызметін айрықша ажарландырды, ерекше биікке көтерді. Сөйтіп, қазақ тарихында азаттық үшін күрестің жаңа түрі мен жаңа кезеңі басталды.

Ұлттық күресті шетелде жүргізу мақсатымен елінен кеткен мұғажыр Мұстафа Шоқай бірнеше айдан кейін пролетариат диктаторлығынан азат етілген тәуелсіз Түркістанға қайтып ораламын деп ойлайтын. Бірақ Серго Орджоникидзе басқарған Қызыл Әскерлер Тбилисиді басып алған 1921 жылдың 25 ақпанында Мұстафа Шоқай Стамбулда болған аз ғана мерзім ішінде большевиктердің Тбилисиді басып алуы және Тбилисидегі соңғы жағдай туралы «Таимс» газетінде бес мақала жариялайды. Стамбулда жүрген кезінде Еуропадағы саяси эмиграция туралы іздене бастаған Мұстафа Шоқай Парижде А.Ф.Керенский тобының «Rue de La Pompe» газетін шығарып жатқанын біліп, олармен хат алыса бастайды. 1923 жылы демократияның орталығы ретінде эмигранттар топтасқан Парижді өз ісін жалғастыруға қолайлы деп тапқан Мұстафа Шоқай Францияға кетеді.

Өзінің саяси күресі үшін тиімді ортаны тек Франциядан таба білген Мұстафа осы елде

20 жылдай өмір сүрді. Мұның 8 жылы (1933–1941) Франция елінің астанасы — Париждің жанындағы Ножан-сюр-Марн қаласында өтті. Осы жерде өзінің публицистикалық еңбектері мен саяси күресі арқылы әлем танып, мойындаған саяси тұлғаға айналды. 1941 жылы Ұлы Отан соғысы басталысымен М.Шоқай тұтқындалып, Париж түбіндегі Компьен концлагеріне жіберіледі. Осы жерде екі апта отырып, кейіннен босатылады. М. Шоқай үйінде ұзақ бола алмайды. Оны әуелі Германияға, кейіннен Польша мен Украинаға әкеліп, тұтқынға түскен түркістандықтармен жүздестіреді. Көзі тірісінде көк түріктің көсемі атанған Мұстафа Шоқайға көп жылдар бойы «елін сатқан сатқын», «фашистерге қызмет еткен жау» деген өте ауыр айыптар тағылып келді. Ал қазіргі кезде күрескер есімінен «сатқын, халық жауы» деген айдарлар алынды. М.Шоқай Түркістан легионын ұйымдастыруға қатысты деген болжамның қате екендігі бүгінде дәлелденді. Франция қазіргі Қазақстанның тәуелсіздік тарихына ерекше мән беріп отырғандығын Ножан- сюр-Марн қалалық мұражайында қазақ халқының әйгілі ұлы Мұстафа Шоқайға арналған ескерткіш-тақта ашу арқылы көрсетті. Еуропаға барған себебін Мұстафа Шоқай: «Біз Батыс елдерінен көмек сұрауға бара жатқан жоқпыз. Біз Еуропа елдеріне, дүниежүзілік қауымдастыққа Кеңес Одағындағы Сталиннің тоталитарлық жүйесінің, большевиктер идеологиясының астарын ашып, оның тек қана ұлттық республикаларға емес, бүкіл әлемге қауіпті екенін ашық, айқын көрсетуді мақсат еттік. Осы тұрғыда, арда азаматтар алдыңғы сапта болып, осы ой-пікірді бүкіл адамзатқа жеткізуді парыз санады», – деп түсіндіреді.

Еуропада саяси эмиграцияның, ұлт азаттық күрес жетекшілерінің, ақ гвардияшылдардың жиналған жері – Франция болды. Мұстафа Шоқай «Түркістан ұлттық бірлігі» атты ұйымын құрды. «Türkistan Milli birliđi» оншақты адамнан ғана құралған жоқ. Еуропадан, Орта Азиядан ғана емес, Оңтүстік Азия елдерінен жүздеген мың мүшесі болды. Олардың мақсаты – халықтың ұлт болып қалыптасуына, өзіндік мәдениеті мен тілінің, тарихының жойылып кетпеуіне зорлық-зомбылықсыз, қарусыз жол бермеу болатын.

Түркістанның бірлігі мен тәуелсіздігін ту етіп, оны өмірлік мұратына айналдырған, сол жолда құрбан болған Мұстафа Шоқайдың тұлғасы күн өткен сайын биіктей бермек. Түбі бір түрік жұртының тағдыры талқыға түскен шақта басын бәйгеге тіккен, саналы ғұмырын ұлт мүддесі мен ел мұраты жолына арнаған сан қырлы қайраткер тұлғаның тағылымын арқау еткен еңбектер жаңа, тың деректерге жетелемек. Ақиқат жаршысы, ұлт жанашыры бола білген ерекше тұлға Мұстафа Шоқай туралы зерттеу жұмыстары алдағы уақытта да жалғаса береді, сөйтіп тың туындылар шоқайтану ілімін толықтыра түседі, оқушыларын қуанта береді деп сенеміз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Сәрсенбай О. Мұстафа Шоқай қашан, қайда туған? / М.Шоқай Таңдамалы. – Алматы: Қайнар, 1998.
2. Кішібеков Д., Кішібеков Т. Мұстафа Шоқай кім еді?
3. Әлібеков Ә. Мұзарт // Егемен Қазақстан. — 25 тамыз.
4. Қазақстан: Ұлттық энциклопедия. — Т. 6 / Бас ред. Б.Аяған. — Алматы: Қазақ энцикл. Бас ред., 2004.
5. Қыдырәлі Д. Мұстафа Шоқайдың мұғажырлық мұраты // Жұлдыз. — 2003.
6. Источник: <https://www.tarbie.kz/30307>

Мазмұны

Әбдіуақап Қара. Кеңестік идеология және Мұстафа Шоқай	3
Әбдіуақап Қара. Алаш қозғалысының соңғы түйіні Мұстафа Шоқай	6
Бәкір Ә.Қ. Мұстафа Шоқайдың саяси қайраткер ретінде қалыптасуы туралы	11
Бәкір Ә.Қ. Мұстафатанудың Франция сабақтары	17
Бегманов Қ. Мұстафа Шоқай жолы, сотта ақталуы және есімінің әдеби шығармалардың кейіпкеріне айналуы	22
Жүсіп Н. Мұстафа Шоқайдың публицистикалық мұрасы	29
Тоқтарбай Е. XX ғасырдағы қазақ әдебиетіндегі Түркістан репрезентациясы	33
Tamir F. Mustafa Çokaçoğlu'nda bütün türklük fikri.....	41
Джумартова Д.М. Мектеп музейінің тынысы... ..	44
Искакова М.С. Шоқайтануда шетел архивтерінен алғаш болып мұрағат деректерін жинақтап, сол тарихи құжаттарға зерттеу жасаған қазақ ғалымын білеміз бе?	45
Мусабаева А.Н. Мұстафа Шоқай – жалынды журналист және публицист.....	48
Иса Қ.Ж. Ұлт көсемі Мұстафа Шоқай дауысын әр қазақ тыңдауы тиіс!	50
Исахан Ғ.Т. Мұстафа Шоқай және түркістандық эмигранттар	52
Маханбетова Б. Мұстафа Шоқайдың жұмбақ әлемі	57
Зайырова Г. Саяси қуғын-сүргін құрбандары ұрпақтарының заманауи көрінісі немесе бабалар аманаты	61
Баяхметова К.Е. Әлем таныған тұлға: Мұстафа Шоқайдың дүниетанымы және қайраткерлік болмысы.....	69
Сағымбаева Ә. XX ғасырдағы саяси қуғын-сүргін мен соғыстардың элеуметтік-психологиялық салдарлары	70
Сексембаева С.Н. Мария Яковлевна Шоқай в жизни Мустафы Шокая	72
Есенбаева Р. Ұлт қайраткері, түркі халықтарының рухани көсемі Мұстафа Шоқайдың азаматтық бейнесі мен еңбегі жастарға үлгі-өнеге.....	77
Тайман С. Мұстафа Шоқай эмиграциясының «кавказдық» кезеңі	82
Тұяқбаев Ғ.Ә. Мұстафа Шоқайдың хат мұрасы	84
Жәрімбет Ғ.А. Байтұрсынұлының қоғамдық-ағартушылық қызметінің Қызылордалық кезеңі (1925-1928 жж.).....	90
Куланбаева Г.К. Ұлт жанашыры – М.Шоқай туралы зерттеулер	94
Жусупбекова Б.А. Ұлт тарихын зерделеу – ұрпаққа қалған аманат	96
Жусупбекова Б.А. Мұстафа мұралары	98
Данаева Н. «Ана тілі» немесе этнокөсемсөз мәселелері	100
Сағындықова А.Ж. Мұстафа Шоқай эмиграцияда	105
Смағұлова Г.Ы. Мұстафа Шоқай түркінің тарлан көсемі	109
Беркімбаев М.Ө. Мұстафа Шоқай – тәуелсіздік жаршысы	111
Саналиев Г.Е. Мұстафа Шоқайдың эмиграцияда жазылған хаттарындағы негізгі тақырып – Түркістан тәуелсіздігі	115
Дүйсенбаева А.Ж. Мұстафа Шоқай мұсылман эмигранттарының көшбасшысы	121
Нарбек Б.П. Мұстафа Шоқай - Грузияда: Шетелге бетбұрыс.....	125
Сыздыкова Г.Р. Мұстафа Шоқай тағылымы	128
Примбетова М. Әділетті Қазақстан: тіл мен тарих сабақтас	130
Каракойшим А. Мұстафа Шоқай – Алаш қозғалысының қайраткері.....	134
Шаяндин А.И. Түркі дүниесін біріктіруге талпынған тұлға	138
Зәрубай А. Түркі дүниесін біріктіруге талпынған тұлға	155
Бердикулова Д.Н. Түркі халқының төл перзенті	159
Уринбасарова Д. Мұстафа Шоқай — Қазақстан тәуелсіздігінің символдық тұлғасы	165
Енсебаева Г. Халық жадында қайта жаңғырған ұлы есім	169
Каймульдин Е. Шындықты айтудан тайсалмаған қайраткер.....	173

Сейтқали А. Мұстафа Шоқай. Саяси дода ортасында.....	177
Сахарин А.Е. XX ғасыр басындағы Қазақстан мен Орта Азиядағы саяси-әлеуметтік жағдай.....	180
Рахимбаев А.Е. Мұстафа Шоқайдың қоғамдық-саяси қызметі.....	186
Сейлханұлы Қ. Мұстафа Шоқайдың эмиграциядағы саяси қызметі.....	194
Тулегенова Б.Б. Мұстафа Шоқайдың әдебиет әлеміне қосқан үлесі.....	202
Айтбаев А.А. Мұстафа Шоқайдың Еуропа елдерінде ұлттық идеяны жүзеге асырудағы еңбегі.....	207
Мұратова А. М. Шоқай еңбектеріндегі «ұлттық мүдде, тәуелсіздік» сипаты.....	214
Қуантқанқызы А. Мұстафа Шоқай – тәуелсіздік туын көтерген қайраткер.....	218
Ильясова Ш.Б. Алаштың алып тұлғасы.....	222
Сауирбаев Ш. Мұстафа Шоқай: «Ұлттық рухсыз ұлт тәуелсіздігі болуы мүмкін емес».....	226
Төрехан Е.С. Мұстафа Шоқайдың тәуелсіз ұлттық мемлекет туралы идеялары/ Мұстафа Шоқайдың құндылықтары мен ұстанымы.....	233
Капенова М. Ұлттық тәуелсіздіктің жалынды жаршысы.....	234
Көшкінбай Д. Мұстафа Шоқай - Түркістан тарихында саяси эмиграцияны алғаш бастаған тұлға.....	239
Бисен Н. Мұстафа Шоқайдың қоғамдық-саяси қызметінің қалыптасу кезеңдері.....	243
Марат Н.Е. Мұстафа Шоқай - Түркістан автономиясының ұйымдастырушысы мен басшысы ретінде.....	244
Тұрсынова А. Мұстафа Шоқай және эмигранттық журналистика.....	252
Амантай Ә. Мұстафа Шоқай – кеңестік шындықтың қайсар сыншысы.....	257
Жанарбек М. Мұстафа Шоқай және кеңес үкіметінің ащы шындығы.....	263
Тайлақ З. Мұстафа Шоқайдың эмиграциядағы қызметі.....	267
Дихан А. Ұлт күрескері Мұстафа Шоқайдың қоғамдық-саяси қызметінің арқауы - «Тұтас Түркістан» идеясы.....	273
Нұрлан А. Мұстафа Шоқай эмиграцияда.....	277
Бердибек С. «Тәуелсіздік жаршысы Мұстафа Шоқай: ұлттық рухсыз ұлт тәуелсіздігі болмайды/ Ұлт азаттығы ұлттық рухтың нәтижесі»Мұстафа Шоқайдың саяси қайраткер ретінде қалыптасуы, оның қоғамдық-саяси қызметі.....	281
Азаматқызы Ж. Ұлтым деп соққан жүрек - Мұстафа Шоқай: «Атамекенді сүю, оның тұтас мүддесіне қызмет ету».....	284
Сабырбек Д. Мұстафа Шоқай – еркіндік шамшырағы.....	289
Қайрат Н.Е. Мұстафа Шоқай - кеңестік шындықтың қайсар сыншысы.....	293
Талипбай З.Қ. Мұстафа Шоқайдың тәуелсіз ұлттық мемлекет туралы идеялары.....	300
Едилова Ж.Е. Мұстафа Шоқай және Түркістан идеясы.....	309
Абдибекова Ж. Мұстафа Шоқай қазақ халқының мақтанышы.....	314
Аманжол С.Т. Мұстафа Шоқайдың саяси қайраткер ретінде қалыптасуы, оның қоғамдық-саяси қызметі.....	317
Аянқызы Н. Мұстафа Шоқай – ұлт тәуелсіздігінің жаршысы.....	323
Бағдат Қ. Мұстафа Шоқай - эмиграцияда.....	328
Байжаханова Т. Идеи Мустафа Шокая о национальном независимом государстве.....	332
Балтабай И. Мустафа Шокай: политический портрет.....	335
Тойлыбай А. Мұстафа Шоқайдың тәуелсіз ұлттық мемлекет туралы идеялары.....	340
Ертолеген А. Мустафа Шоқайдың тәуелсіз ұлттық мемлекет туралы идеялары.....	345
Ақпанова Ә.Ж. Кеңес одағы кезіндегі Мұстафа Шоқайдың шығармашылығы.....	349
Таберхан А. Мұстафа Шоқай және түркі дүниесінің біртұтастық рухы.....	353
Заманбек Х. Мұстафа Шоқайдың Еуропа елдеріндегі тәуелсіздік жолындағы идеялық күресі.....	358
Байманов Ш. Орта Азияның алғашқы саяси эмигранты – Мұстафа Шоқай.....	363
Мұхтарқызы М. Мұстафа Шоқайдың саяси қайраткер ретінде қалыптасуы.....	365

Садық М. Түркістандағы Қоқан автономиясы үшін күрес, ондағы Мұстафа Шоқайдың рөлі.....	368
Болат Ә. Тұғыры биік тұлға.....	373
Әміртай А. Мұстафа Шоқай – кеңестік шындықтың қайсар сыншысы.....	377
Мукашева У. XX ғасыр басындағы Қазақстан мен Орта Азиядағы саяси-әлеуметтік жағдай.....	381
Бопаш Т. Түркістанның нар тұлғасы.....	389
Дәулет А. Мұстафа Шоқай – ұлы күрескер: қоғамдық және саяси қызмет.....	393
Досмырза А. Мұстафа Шоқай өмірі – өшпес өнеге!.....	397
Амиреева Ә. Әлем таныған тұлға – Мұстафа Шоқай.....	403
Жамантай Ә. Мұстафа Шоқай – Орта Азияның тұңғыш саяси эмигранты.....	410
Имакова Д. Мұстафа Шоқайдың Тәуелсіздік туралы идеялары.....	414
Исимбаева Т. Мұстафа Шоқай – аса ірі қоғам қайраткері.....	418
Приб О. Мұстафа Шоқай и Туркестанский легион.....	422
Балтабаева А. Мұстафа Шоқайдың эмиграциядағы саяси қызметі.....	428
Қайратқызы Г. Мұстафа Шоқай – қоғамдық және саяси қайраткер.....	434
Қанат А. Мұстафа Шоқайдың өмірі мен шығармашылығы.....	438
Өмірсерікова А.Қ. Мұстафа Шоқай – эмиграцияда.....	448
Ханағат С. Ұлт тәуелсіздігі үшін эмиграциялық жолда күрескен тұлға.....	452
Вавилова Л.Р. Мұстафа Шоқайдың тәуелсіз ұлттық мемлекет туралы идеялары.....	457
Жидебай А. Мұстафа Шоқайұлының фашизмге көзқарасы.....	461
Нигиметова Ж. Бүгінгі Мұстафатану жайлы бірер сөз.....	464
Ахтанбеков Е. Ұлттық рухсыз ұлт тәуелсіздігі болуы мүмкін емес.....	476
Қуанышбек Е.Ұ. Мұстафа Шоқайдың эмиграциядағы саяси қызметі.....	480
Балғабеков Р. Эмиграциядағы Түркі әлемінің көсемі Мұстафа Шоқай.....	484
Жарылқасын Ш. Қажырлы күреске толы өмір.....	486
Рахматулла Б.Е. Мұстафа Шоқайдың шетелдік эмиграциядағы саяси қызметі.....	490

Мұстафа Шоқай атындағы №51 мектеп-гимназиясы

**«МҰСТАФА ШОҚАЙ – БҮКІЛ ТҮРКІ ЖҰРТЫНЫҢ ҰЛЫ ПЕРЗЕНТІ»
халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдарының жинағы**

Басуға 23.12.2022 ж. қол қойылды
Пішімі 60x84 1/16
Гарнитурасы Times New Roman
Шартты баспа табағы 68 Тапсырыс № 650

Отпечатано в типографии «Принт Центр»
110000, г. Костанай, ул. Бородина 235
Тел./факс: (8-714-2) 55-66-99
E-mail: 87142556699@mail.ru

